

Mikesy Gábor

A „Földrajzinév-tár”-ról

Az alábbiakban a „Földrajzinév-tár” összefoglaló címen a Földmérési és Távérzékelési Intézetben (FÖMI) futó névtani munkákat kívánom bemutatni.

A „Földrajzinév-tár” térképészeti célú adatállomány. Nem egy konkrét térképi produktum névraja, hanem általános tematikájú, nincs korlátozva sem térkép-fajták, sem méretarány szerint. Nem a történetileg adatolható legtöbb név ábrázolásáról szól, hanem a jelenkor igényeit szolgálja a történetileg kialakult névkincs feldolgozásával és — ahol lehet — megtartásával. Célja Magyarország teljes területére vonatkozóan a térképi névírás felülvizsgálata, aminek mikrotoponímiai vonatkozásban van igazán jelentősége.

A térképi névírás a toponímia alkalmazott ága. Az a folyamat, melynek során egy földrajzi vonatkozással bíró ábrázoló mű (térkép, kataszteri vázlat, földgömb, atlasz stb., a továbbiakban egyszerűen térkép) tartalmi igényeinek megfelelő mennyiségű és minőségű írást (földrajzi nevet, földrajzi megjelölést és magyarázó írást) választunk ki valamely ábrázolt alakulat jelölésére. A névíráshoz tartozik annak vizsgálata és megállapítása, hogy a neveket és egyéb írásokat mely forrásokból vesszük, milyen mennyiségben használjuk fel őket, hogyan lehet minőségüket megítélni, és mit kell tenni a térképi igényekhez való hozzáigazításuk érdekében. Ide tartoznak a térképi tartalomtól különválasztott, de azzal szoros egységet alkotó írások, pl. a névmutatók is.

Miért van szükség a névírás felülvizsgálatra? Elsősorban azért, mert a forgalomban lévő térképek (és más kiadványok) névanyaga mind a nevek, mind a lokalizáció vonatkozásában oly mértékben különböznek egymástól és a helyi használatától, hogy az komoly zavart okozhat. Ugyanis a kurrens térképek névanyaga nem gyűjtés, névrendezés révén állt elő, hanem valamely korábbi munka névírásának a kritikátlan adaptációja. Egyes durva (pl. téves olvasat miatt keletkezett) hibák több térképgeneráción át öröklődnek: a Zala megyei Borsfán található *Kancsi-hegy* nevének *c*-jét a 19. századi kataszteri térképről *o*-nak olvasták az első feldolgozás során, azóta valamennyi térképen *Kanos-hegy*, *Kanosi-hegy* néven szerepel. Tállyán a *Sovány-hegy* került szelvényhatárra, és emiatt az első szótag elveszett, így lett *Vány-hegy*. Nemigen ismert közszó a *lóré* (‘mezőgazdasági kisvasút’), így az ebből képzett nevek gyakran torzulnak *lőrés*-re, a *nyilas* (‘egy földosztási mód’) *nyilas*-ra stb. Valószínűleg értelmessé szándék húzódik meg a *Bába-kő* > *Kába-kő*-vé (Tard) alakulása mögött is. Egy topográfusnak fur-

csa lehetett a *kötelek* közszo földrajzi névben, ezért *Hosszú-Kő-telek*-re (Mád) formálta a nevet. A helyi lakosság azonban őrzi az eredeti neveket.

Tizenöt éves tapasztalat alapján kijelenthetem, nincs olyan forrás, aminek a névanyagát változtatás nélkül át lehetne venni. Ráadásul a földfelszínen (többnyire emberi beavatkozások folytán) bekövetkezett változásoknak is erős lenyomata van a névanyagban, így annak frissítése elengedhetetlen. Gondoljunk a nagy infrastrukturális beruházásokra, a vízszabályozásokra és a földművelés szerkezetében csak ez elmúlt néhány évtizedben történt változásokra!

A térképekre jellemző, hogy nem általános gyűjtőkörűek, hanem kellő részletességgel mindig az adott mű tematikájába tartozó földrajzinév-típusokat ábrázolják (pl. víznevek, lakott helyek, közlekedési objektumok, természetvédelmi területek stb.), ezért a különböző térképfajták névírása között nem lehet átjárás. A kataszteri térképek névanyagát például túlnyomó részben a 19. századi telekkönyvi birtoknevek (dülőnevek) alkotják, melyek szinte változatlanul öröklődnek térképgenerációkon át, domborzattal, művelési viszonyokkal kapcsolatos nevek vagy nevezetes (pl. a turisztika szempontjából jelentős) tereptárgyak megnevezései viszont alig. Az 1950-es években az ingatlan-nyilvántartás rendszere megváltozott, azóta helyrajzi számokra épül, ezzel egyidejűleg a dülő mint jogi kategória eltűnt, és a földhivatalok gondozásában levő térképeken megszűnt a névanyag karbantartása. Az újabb topográfiai térképeken pedig éppen az a névhiányos helyzet látható, ami a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásával a művelt területek (táblák, dülők) nevének elbizonytalanodásával magyarázható. A nevek nyelvi megformálását nem szakemberek végezték, így számos téves névalak szerepel a térképeken. A hibák forrása legtöbbször a nyelvjárási és idegen nyelvi nevek félreértelmezése, avagy írásmódjának helytelen megválasztása: *borzás* 'bodzás' > *Borzas*, *magyarós* 'mogyorós' > *Magyaros*, *gulakút* 'gulyakút' > *Gúlla-kút*, illetve *Puhl-sarok* > *Pól-sarok*, *Deuschtanya* > *Dács-tny.*, *Tiefenbacher* > *Mély-patak-dülő* stb. (mindhárom utóbbi példában családnévről van szó). Egy térképészeti utasítás következtében sokáig önkényesen kiegészítették a neveket a jellegre utaló földrajzi köznévvvel: *Hideg-oldal* > *Hideg-oldal-dülő*.

„Magyarország Földrajzinév-tára” címen jelent meg az 1970-es és 80-as években 20 kötet („I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek”, továbbá 19 megyei kötet) FÖLDI ERVIN szerkesztésében, amely sorozat a jelzett problémák kiküszöbölését tűzte ki célul. A másik cél az volt, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság előretörésével sorvadásnak indult földrajzinév-használat folyamatát megállítsa, és a térképek e fontos tartalmi elemét megmentse. E munka a mellékletként kiadott térképek kis méretaránya miatt a településeken ténylegesen ismert nevek töredékét tartalmazza csak, és azok lokalizálását sem lehetett kifogástalanul megoldani. Hatalmas érdeme viszont, hogy e munka kapcsán a névírás jelentősége, gondossága megnőtt az állami topográfiai térképeken. Szerkesztése közben kristályosodtak ki a földrajzi nevek helyesírási szabályai (amit az MTA illetékes

bizottsága is elfogadott), állt elő a térképészetben használt földrajzi köznevek listája, készült útmutató számos más nyelvi természetű névhasználati probléma (pl. nyelvjárási alakok, többemű nevek) megoldására. Gyűjtőköre kiterjed a kis és közepes méretarányú térképeken szokásosan ábrázolt valamennyi földrajzinév-típusra. Kb. 300 forrás feldolgozásával, valamint egyes illetékes szervezetek (pl. vízügyi) bevonásával készült, majd helyi egyeztetések után a Földrajzinév-bizottság (FNB) jóváhagyásával adták ki.

Ma a FÖMI-ben létezik egy elektronikus formában szerkesztett adatbázis, a „Földrajzinév-tár” (FNT), amelynek gerincét a fent említett 20 kötet adja lefedve az egész országot, de kiegészítettük pl. a helységnévtárak lakott helyekre vonatkozó adataival, az FNB döntéseivel, a közigazgatási változások során előállt új nevekkal, a természetvédelmi nevekkal stb. Így a terjedelme 79 ezer névrekordra rúg. A rekordok központi eleme a földrajzi név, ehhez tartozik számos, a lokalizációt, a típust, földrajzi adatokat, a forrásokat leíró (összesen 48) mező. Különlegessége az adatbázisnak a „változatok” rész, amiben fel van tüntetve a kiemelt földrajzi név más forrásokban található alakja, illetve ugyanannak a helynek a többi forrásban előforduló más elnevezése.

Az elmúlt 17 évben a „Földrajzinév-tár” bővítése volt és van ma is napirenden. Ennek során 1:10 000 méretarányú munkatérképekre vezetjük fel egy település forrásokban fellelhető — egymásnak mind a nevet, mind a lokalizációt tekintve többnyire ellentmondásos — névanyagát, majd a helyi önkormányzat segítségével az adott településnek a területét illetően jól tájékozott lakosokból egy bizottságot hozunk létre, amelynek segítségével meghatározzuk a valós névhasználatot, a lokalizációt pedig poligonnal, illetve vonallal biztosítjuk. Általános tapasztalat szerint az 1:10 000 méretarány alkalmas valamennyi tájnévnel kisebb külterületi névtípus, továbbá a belterületi településrészek megfelelő ábrázolására.

Az ilyen egyeztetések során tisztázódik a feldolgozott munkák forrásértéke is. A nevek jelentős része, kb. 10–15%-a még sosem volt térképeken ábrázolva vagy nyelvészeti névgyűjtési kötetekben regisztrálva. A helyi névegyeztetés eredménye tehát névtani szempontból részint a meglévő névvariánsok közül való kiemelés térképi használatra, másrészt viszont új gyűjtésnek is számít. Az alábbiakban egy részletet közlök a Győr-Moson-Sopron megyében lévő Felpéc új felméréséből (lásd a mellékelt ábrát!).

A felpéci anyagon bemutatható a névrendezési munka néhány jellemző változása. A *Kesző-völgy* és a *Kerítés* megerősítést nyert a valószínűleg téves olvasatból származó *Vessző völgy-gyel*, illetve a *Hegyaljai-dűlő*-vel szemben. A régebben *Hali puszta* és *Karácsony* nevekkal jelzett terület a helyi közösség névhasználatában felaprózódott: *Kiliván*, *Hosszú-irtás*, *Hali vasút felett*, *Pöli*, illetve *Ökördöglesztő*, *Kamaskó* és harmadikként megmaradt a *Karácsony* is. A *Bitótag*, *Fiskális-tag* és *Leposa* kiszorította előzményeit a használatból.

1. ábra¹

helyi adatközlési javaslat	típus	változatok	források
Kiliván	te	Hali puszta Halipuszta I. szakasz	FAT87 K1905
Hosszú-irtás	te	Hali puszta Halipuszta I. szakasz	FAT87 K1905
Görbe-irtás	te	Alsó irtások Görbe-földek Görbe-földek	K1905 T1075 T1081
Halipuszta	ktr	Halipuszta Halipuszta Hali-psz.	K1905 Hnt2003 T1075
Hali vasút felett	te	Hali puszta Halipuszta I. szakasz	FAT87 K1905
Pöli	te	Hali puszta Halipuszta I. szakasz	FAT87 K1905
Bitó-tag	te	Két út közötti Gyömörői határra dülő Gyömörei-határra-dülő	FAT87 K1905 T1075
Ökördöglesztő	te	Karácsonyi Karácsony	FAT87 K1905
Kerítés	te	Kerítés Kerítés Hegyaljai-dülő	FAT87 K1905 T1081
Fiskális-tag	te/e	Györi útra dülő Sisek-dülő	K1905 T1075
Törésvár	e/te	Törésvár Törésvár	FAT87 K1905
Kesző-völgy	e	Kesző-völgy Kesző-völgy Vessző völgy Keszővölgy	T1075 T1081 K1905 Hnt2003
Szőlőhegy	ktr	Szőlőhegy	Hnt2003
Kamaskó	te	Karácsony	K1905
Karácsony	te	Karácsony Karácsonydülő	K1905 Hnt2003
Leposa	te	Kis Horgason felül Kishorgason felül Szőlők alja	FAT87 K1905 K1905

¹ A táblázatban alkalmazott rövidítések: a „típus” oszlopban *e*: erdő, *te*: terület, *ktr*: külterületi településrész; a „források” oszlopban *FAT87*: 1987-es kiadású földmérési alaptérkép, *K1905*: 1905-ös kiadású kataszteri térkép, *T1075*: 1975-ös kiadású 1:10 000 ma. topográfiai térkép, *Hnt2003*: A Magyar Köztársaság helységnévtára. KSH, 2003.

A „Földrajzinév-tár” bővítésével az ország felét, mintegy 1550 települést dolgoztunk fel. Az eredeti FNT-hez képest — az eddig elvégzett munkarészek alapján — közel tízszeresre, 600–700 ezer névre növekszik a névállomány.

A feladat lényegi részét képezik a nyelvjárási alakoknak, a nemzetiségi nyelvű vidékek neveinek és a helyesírás problémáinak a megoldása. Általános kíváncságot, hogy a nyelvjárási nevek köznyelvi alakban kerüljenek térképre, ám nem engedhető meg, hogy a köznyelvi forma érdekében durván elferdítsük a tényleges névhasználatot. A földrajzi közneveket ejtéstől függetlenül köznyelvi alakra hozzuk. Az alaki tájszavaknál az adott nyelvjárás tipikus hangtani sajátosságait köznyelvire módosítjuk: *ómás* > *almás*, *gallas* > *gallyas*, *düllő* > *dülő*, a szórványos jelenségeket viszont megtartjuk: *Abrincsos*, *Kalányos*, *zsiba*, *ritás* stb. Esetenként a régebbi adatokból kideríthető etimológia és abból következően szabályos variánsnak minősíthető hangalak ellenére is megtartjuk a nyelvjárási alakot, ha az a mai névhasználó számára már nem motivált: *Bikola* (< *bükk alja*).

A nemzetiségi nyelvű nevek kezelésében az utóbbi időkben támogató szemléletváltozás bontakozik ki. A 20. századi gyakorlatot a (helyenként túlzó) magyarítás jellemezte, aminek során — egységes előírás hiányában — a felmérő mérnök vagy a topográfus kapott főszerepet. A névanyag egy része fordítással és részfordítással állt elő: *Kalazner Hochlaecker* > *Kalaznói horhó földek* (Högyész), *Kälbergrundkopf* > *Borjastelki csúcs* (Kalaznó), *Grede* > *Gerenda* (Lakócsa) stb., másik részére a magyaros írásmód jellemző: *Kaccenberg* (Tamási), *Sucvold* (Vaskeresztes), *Rászleva*, *Pusztárka*, *Potonszkasuma* (Potony), *Gornyiszlógi*, *Jelicse* (Horvátlövő), de van példa magyaros hangzású névhelyettesítésre is: *Dernja* > *Dörnyei-dülő* (Potony). A névrendezéskor megállapítandó a valóságos nyelvhasználat és az, hogy kódváltáskor változtatják-e a földrajzi neveket. Mindhárom logikai esetre van példa. Előfordul, hogy 1) magyar nyelven beszélve is a nemzetiségi nevet használják, 2) nemzetiségi nyelven is magyar neveket mondanak, 3) kódváltáskor változik a nevek nyelve is. Semmi akadályja nem lehet, hogy idegen nyelvű nevet állapítsunk meg térképi használatra (1. eset) vagy párhuzamosan mindkét nevet (3. eset).

A helyesírást tekintve alapmű FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE „A földrajzi nevek helyesírása” című munkája. A szabályzat számos, a tereptárgy jellegétől, a névadótól, az összetételt alkotó elemek jellegétől függő mozgósabályt tartalmaz. A földrajzi nevek helyesírásában az egyik alapelv a tereptárgy és íráskép összefüggése, így névrendezéskor egyértelműen rögzíteni kell az objektum jellegét. Ha egy szőlőhegy csak művelt terület, akkor külön írjuk (pl. *Őreg-hegy*), ha egyben külterületi lakott hely is, akkor egybe írandó (*Őreghegy*). A terepi egyeztetések során dől el a kettőnél több tagú nevek esetében, hogy elő- vagy utótaggal való bővülés történt, aminek a szabály szerint jelentősége van a kis- és nagybetű megválasztását illetően. Számos esetben a kötőjelezés vagy különírás eldöntéséhez — amennyiben kideríthető — tisztázni kell a névadót: pl.

Vörös kereszt, ha színről, *Vörös-kereszt*, ha családnévről kapta a nevét. Levéltári és a helyi lakosság körében végzett kutatás során tisztázódik a történelmi írásmódú családnévből alakult földrajzi nevek helyes írásmódja, illetve az, hogy családnevek bújnak-e meg egyes régies írásmódú nevek mögött.

Az utóbbi 15 évben, a kárpótlások révén újabb birtokszerkezet alakul ki, aminek hatása van a névanyagra is. Már kezdenek gyökeret verni azok a nevek, amelyek az új tulajdonosok család-, illetve ragadványnevéből alakultak. Ebből is látszik, az e fajta munka sohasem ér véget.

A mű elektronikus változatára a Creative Commons - Attribution-NonCommercial-NoDerivs (Jelöld meg!-Ne add el!-Ne változtasd!) licenc feltételei érvényesek: a művet a felhasználó másolhatja, többszörözheti, amennyiben feltünteti a szerző nevét és a mű címét, de nem módosíthatja, nem dolgozhatja át és kereskedelmi célra sem használhatja fel.

A műre vonatkozó felhasználási feltételek részletes szövege az alábbi címen tekinthető meg:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu>